

HİKMƏT ABDULLAYEV
*Bakı Dövlət Universiteti Asiya və Afrika
ölkələri tarixi kafedrasının dissertantı*

I ŞAH ABBASIN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNİN İNZİBATI- İDARƏÇİLİK SİSTEMİNİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ TƏDBİRLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: islahat, inzibati, qızılbaşlar

Ключевые слова: реформа, административный, Кызылбаши

Key words: reform, administrative, the Gisilbashes

I Şah Abbasın inzibati-idarəçilik sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər içərisində mərkəzi dövlət aparatının gücləndirilməsi mühüm yer tutur. O, ilk növbədə, dövlətdə mühüm rol oynayan vəzirlərinin hakimiyyətinin daha da genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. I Şah Abbasa qədər Baş vəzirlər dövlətdə elə də böyük nüfuza malik deyildilər. Daima qızılbaş əmirləri onların fəaliyyətinə məhdudiyət qoyulmasına nail olurdular. Lakin I Şah Abbas öz sələflərindən fərqli olaraq, baş vəzirlərin nüfuzunu artırdı və hətta onlar «Etimad-üd-dövlə» titulu daşımağa başladılar.

I Şah Abbasın birinci Baş vəziri Mirzə Lütfullah Şirazi olmuşdu. 1590-cı ildə o, I Şah Abbas tərəfindən «kəmərlə qiymətli xalat, qiymətli daşlarla bəzədilmiş yəhər və yüyənli at, dörd külçə qızıl, bayraq və dəflə mükafatlandırılmışdı» (1, s.431). Əvvəllər belə mükafatlarla qızılbaş əmirləri mükafatlandırılırdı. Şahın bu iltifatı onun bir daha yerli əyanlara münasibətini göstərirdi. Lakin Mirzə Lütfullah Şirazi görünür öz işinin öhdəsindən – mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə 1592-ci ildə, buna qədər mustoufi əl-məmalik (maliyyə idarəsinin başçısı) vəzifəsini tutmuş Hatəm bəy Ordubadi ilə əvəz edilmişdi.

Hatəm bəy Ordubadi Ordubadın yerli əyan ailəsindən idi. Bu ailənin üzvləri uzun müddət Səfəvi şahlarının xidmətində olmuşdular. Hatəm bəy Ordubadının qardaşı Əbu Talib bəy uzun müddət Xorasanda I Şah Abbasın lələsi olmuş Əliqulu xan Şamlunun xidmətində olmuşdu. 1587-ci ildə Heratın özbəklər tərəfindən mühasirəsi zamanı o, sülh təklifi ilə özbəklərin qarşısına çıxmışdı. Lakin özbəklər Əbu Talibi topun lüləsinə bağlamış və Herat istiqamətində atəş açmışdılar (1, s.765).

Hatəm bəy Ordubadi Səfəvi dövlətinin inzibati islahatlarında fəal iştirak etmişdi. Bir çox mürəkkəb məsələlərin həlli ona həvalə edilirdi. Hatəm bəy Ordubadi dövlətdə o qədər böyük nüfuza malik idi ki, İsgəndər bəy Münşi onu dövlətin görkəmli şəxsiyyətləri siyahısında birinci yerdə göstərir. 1610-cu ildə Hatəm bəy Ordubadının ölümündən sonra Etimad-üd-dövlə vəzifəsinə onun oğlu Mirzə Əbu Talib təyin edilmişdi (1, s.562, 765).

I Şah Abbasın dövründə böyük nüfuz sahiblərindən biri də Məhəmməd Əli bəy İsfahani olmuşdu. Uşaqlıqda çoban olmuş Məhəmməd Əli bəylə I Şah Abbas ov zamanı tanış olmuş və şah onun dərin ağılına valeh olmuşdu. Sonralar ona bəy titulu verilmiş və o, şah sarayının və xəzinənin başçısı təyin olunmuşdu. Məhəmməd Əli bəy İsfahani dəfələrlə xarici dövlətlərdə Səfəvi elçisi kimi təmsil olunmuşdu. Onun dövlətdə nüfuzu o qədər böyük olmuşdu ki, bir çox hallarda məmurlar onunla məsləhətləşməli olurdular (2, s.271).

Səfəvi dövləti I Şah Abbas dövründə dövlət idarəsi («divani-məmalik») və xassə idarəsi («divani-xassə») idarə olunurdu. Hər iki idarə şah tərəfindən təyin edilmiş vəzir tərəfindən idarə edilirdi. Lakin idarəçilikdə Etimad-üd-dövlə tərəfindən idarə edilən «divani məmalik»ə üstünlük verilirdi. Xassə vəziri şahın bütün əmlakını idarə edirdi və bir-başa Baş vəzirə tabe idi.

Baş vəzir Səfəvi dövlətinin bütün işlərini idarə edirdi və onun dayağı hesab edilirdi. Ş.Şardenin yazdığına görə Səfəvi dövlətində şahın hakimiyyəti nominal xarakter daşıyırdı və həqiqi hakim Baş vəzir hesab edilirdi və heç bir şah vəzirin möhürü olmadan heç nə edə bilməzdi (3, s.115). Baş vəzir yuxarıdan aşağıya qədər bütün rəsmi dövlət vəzifələrinə təyinatları təsdiq edir, maliyyə işlərinə rəhbərlik və vergilərin toplanmasına nəzarət edir, ölkə ərazisində qanunlara riayət olunmasına nəzarət edir (4, s.5-7), xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olur, elçiləri təyin edir və müqavilələr bağlayırdı (3, s.115). Baş vəzirin rəhbərliyi altında ali dəftərxana fəaliyyət göstərirdi. Bu dəftərxanaya xüsusi şəxs – «nazir-i dəftər-e humayun» rəhbərlik edirdi. O, həm də Baş vəzirin katibi («münşi-ye qul») hesab edilir və tələb edilən sənədləri hazırlayırdı.

Qeyd olunduğu kimi, Baş vəzirin səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlərdən biri də maliyyə məsələləri idi və o, dövlətin bütün maliyyə sistemində rəhbərlik edirdi. Lakin maliyyə idarəsinin rəhbəri maliyyə məmuru – «mustoufi əl-məmalik» idi. «Mustoufi əl-məmalik»in rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən maliyyə məmurları dövlətin mədaxilini və məxaricini xüsusi dəftərlərdə qeyd edirdilər. «Mustoufi əl-məmalik» mərkəzi dəftərxanada saxlanılan vergi dəftərlərinin surətlərini çıxarır və onları hər bir vilayətin maliyyə məmurlarına («umalalara») verir, bu dəftərlərin əsasında da vergilər toplanırdı (4, s.16). Bu dəftərlərin göstəriciləri ilə yerlərdə olan vergi dəftərləri uyğun gəlməli idi.

«Mustoufi əl-məmalik» tiyul, soyurqal və baratların, dövlət məmurlarının və hərbiçilərin əmək haqlarının («həmasale», «rüsumat», «məvacib») sənədlərini də tərtib edirdi (4, s.17). Maliyyə idarəsi müstəqil bir qurum idi və hətta Baş vəzir də onun razılığı olmadan vergi məsələlərinə müdaxilə edə bilməzdi. Maliyyə sahəsində baş verən hər hansı bir pozuntu halı o andaca aşkar olurdu. Maliyyə idarəsinin işi daima saray tərəfindən yoxlanılır, yerlərdə və mərkəzdə vergi dəftərləri nəzərdən keçirilirdi. Məsələn, 1609-cu ildə həyata keçirilən yoxlamalar zamanı məlum olmuşdu ki, Gilan vəziri Mirzə Alamiyan külli miqdarda pul mənimsəmişdir. O, vəzifəsindən kənarlaşdırılmış və Gilanın maliyyə idarəsi mərkəzi aparatının nəzarətinə götürülmüşdü (5, s.183-186).

I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində mərkəzi dövlət aparatında çalışanların sayı əvvəlkinə nisbətən artmışdı. A.Oleari mərkəzi dövlət aparatında çalışan 33 vəzifəli şəxsin adını çəkir, onların tutduğu mövqeyi və səlahiyyətlərini göstərir (6, s.791-797). Onlardan bəziləri saray xidmətçiləri və şahın xüsusi xidmətçiləri idilər.

Mərkəzi dövlət aparatında çalışanlar içərisində divanbəyi - dövlət hakimi xüsusi yer tuturdu. O, siyasi və mülki işlərə baxırdı. Divanbəyi şiə din xadimlərinin başçısı («sədr əl-sudur») ilə birlikdə istirahət günləri Səfəvi dövlətinin bütün ərazisindən daxil olan işlərə baxırdı.

I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində dövlət idarəçilik aparatında ən mühüm yeri «dövlətdə dövlət» hesab edilən xassə idarələri tuturdu. Xassələri idarə etmək üçün xüsusi dəftərxana, məmurlar aparatı fəaliyyət göstərirdi. Xassələrin idarəçiliyinə vəzir və «mussoufi xassə» rəhbərlik edirdi. «Mustoufi xassə» xassələrin maliyyə işləri ilə məşğul olurdu və öz mövqeyinə görə «mustoufi məmalik»dən aşağıda dururdu. Əyalətlərdə də xassə idarəsinin nümayəndələri fəaliyyət göstərirdilər və onlar xassə torpaqlarından gələn gəliri xüsusi dəftərlərdə qeydə alırdılar.

I Şah Abbas nəinki dövlət idarəçilik aparatını təkmilləşdirdi və möhkəmləndirdi, həmçinin ölkə ərazisinin inzibati bölgüsünü də dəyişdirdi. İnzibati dəyişiklik XVII əsrin birinci rübündə və ilk növbədə yerlərdə həyata keçirildi. İnzibati islahatlarının keçirilməsini zəruri edən amillər isə Xorasanın geri qaytarılması, Osmanlı imperiyası ilə aparılmış müharibələrdə əldə edilən uğurlar və XVI əsrdə itirilmiş torpaqların geri qaytarılması ilə bağlı idi.

XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinə Ərəbistan, Luristan, Kürdüstan, Kartli və Kaxetiya vilayətləri tabe idi və onlar valilər tərəfindən idarə edilirdilər. Valilər hər il şaha hədiyyələr gətirməli və Səfəvi dövlətinin sərhədlərini qonşu dövlətlərin hücumlarından qorumalı idilər. I Şah Abbasın dövründə valilərin müstəqilliyi məhdudlaşdırılmışdı. Məsələn, 1629-cu ildə Luristan valisi Fars hakimi İmamqulu xanın oğlu Səfiqulu sultan idi və ona xan titulu verilməmişdi (1, s.1084-1089).

1629-cu il üçün Səfəvi dövləti 13 bəylərbəyliyə bölünmüşdü: Qəndəhar, Şirvan, Herat, Azərbaycan, Çuxursəd, Qarabağ, Astrabad, Kuh-Guliyə, Kerman, Mərv, Həmədan, Məşhəd, Qəzvin (4, s.5-6). Bəylərbəyliklərə mülki və hərbi hakimiyyətə malik qızılbaş əmirləri və məşhur qulamlar təyin olunurdular. Bəylərbəyi vəzifəsi hərbi və mülki vəzifə hesab edilirdi. Bəylərbəyi yalnız mülki işlərlə məşğul olmur, həmçinin feodal hərbi dəstələrinə başçılıq edirdi. Bəzən hər hansı bir böyük vilayətin bəylərbəyi həm də bütün Səfəvi qoşunlarının Baş komandanı təyin edilirdi. Lakin I Şah Abbas qızılbaş feodal əmirlərindən təyin edilmiş bəylərbəyilərin güclənməsinə yol vermirdi. Bir çox hallarda o, qızılbaş feodal əmirlərini bəylərbəyi vəzifəsindən azad edirdi. Məsələn, bəzi böhtanlara inanan I Şah Abbas Qarabağ bəylərbəyi olmuş Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlunu bu vəzifədən azad etmiş, onun əvəzinə bu vəzifəyə qulamlardan olan Allahverdi xanın oğlu Davud xanı təyin etmişdi. Qarabağda yerləşən Qajarların hərbi dəstələri də Davud xanın hakimiyyəti altına keçmişdi. Yalnız Səfi şahın dövründə (1629-1642) Qarabağ yenidən Qacarlar tayfasından olan ziyaoğluların hakimiyyəti altına verilmişdi (7, s.277-278).

Lakin I Şah Abbas bəylərbəyilərin hakimiyyətini tam məhdudlaşdırma bilmədi. Səfəvi dövlətinə sadıq olan tayfalardan təyin edilən bəylərbəyilər yenə də öz əvvəlki mövqelərini qoruyub saxlayırdılar. İstər Qarabağda, istərsə də Azərbaycanın cənubunda olan bəylərbəyilər bu vəzifəyə öz irsi vəzifələri kimi baxırdılar. Qulamlar isə bəylərbəyi vəzifələrinə yalnız qızılbaş əmirlərinin mövqelərinin zəif olduğu vilayətlərdə təyin edilirdilər. Məsələn, I Şah Abbasın hakimiyyətinin sonlarında Kuh-Guliyə, Fars, Qarabağ, Məşhəd, Astrabad, Şirvan bəylərbəyiləri qulamlardan ibarət idi (1, s.1084-1089). Qarabağ istisna edilməklə, digər vilayətlərdə qızılbaş əmirlərinin mövqeyi zəif idi.

Bəylərbəyi vəzifəsi irsi deyildi. Şah istənilən anda bəylərbəyini bu vəzifədən kənarlaşdırma bilirdi. Həqiqətdə isə, bəylərbəyi vilayəti müstəqil şəkildə idarə edirdi. Əgər bəylərbəyi köçəri qızılbaş əmirlərindən təyin edilmişdisə, o hər zaman hərbi qüvvələrə arxalana bilirdi, çünki həmin vilayətin idarəçilinə sahib olan bəylərbəyi öz tayfasından olanlara, müləzimlərə torpaq paylamaq hüququ da əldə edir və bununla da onları özündən asılı vəziyyətə salırdı (8, s.126). Bəylərbəyi müstəqil hakimlərdən çox az fərqlənirdi. XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövlətində olmuş A.Oleari bəylərbəyiləri müstəqil knyazlar adlandırır (6, s.884).

Bəylərbəyilərin sərəncamında yerli idarəçilik aparatı olurdu. Buraya vilayət vəzirləri və maliyyə idarəsinin rəhbəri – mustoufi daxil idi. Onlar vergilərin müntəzəm toplanmasına nəzarət etməli idilər. Vilayət vəziri mərkəzi dövlət aparatında olan vəzirə tabe idi.

Bəylərbəyilər xırda inzibağti vahidlərə – dairələrə və rayonlara bölünürdülər. Onlara rəhbərlik edən sultanlar mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilsə də, bəylərbəyiyə ta-

be idi. Ən xırda inzibati vahid kənd idi və ona kəndxuda rəhbərlik edirdi. Bəylərbəyliklərin ərazisində yerləşən şəhərlər kələntərlər tərəfindən idarə edilirdi. Kələntərlər, adətən yerli əyanlardan və varlı tacirlərdən olurdu. Kələntər vergilərin muntəzəm toplanmasını və onların bəylərbəyliyə təhvil verilməsini həyata keçirirdilər(6, s.884).

Xassə torpaqlarının idarəçiliyi vilayətlərin idarəçiliyindən bir qədər fərqlənir-di. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində xassə torpaqlarının sahəsi genişlənməmişdi. Gilan, Mazandaran, Fars vilayətləri, Qəzvin, İsfahan şəhərləri xassə torpaqları idi (9, s.15-21). Bundan başqa, bəylərbəyliklərin ərazilərində də xassələr vardı. Dövlət torpaqlarından fərqli olaraq xassələrin idarəçiliyi mülki xarakter daşıyırdı. Xassə torpaqlarının idarəçiliyi dövlət torpaqlarının idarəçiliyindən fərqlənirdi. Birincisi, onların idarəçilik aparatı nisbətən məhdud və kiçik olurdu. İkincisi, xassələrdə hərbi qüvvələr saxlanmırdı. Məhz bunun nəticəsi idi ki, I Şah Abbasın və onun varislərinin hakimiyyəti illərində bir çox torpaqlar xassələrə çevrilmişdilər. Eyni zamanda, xassələrə o torpaqlar çevrilirdilər ki, onlar xarici təcavüzə məruz qalmırdılar (3, s.119). Xassə torpaqları şah tərəfindən təyin edilən vəzirlər tərəfindən idarə edilirdilər. Vəzirlərə qələm və mürəkkəb, qiymətli yəhər və qızıl sapla tikilmiş paltar verirdilər (5, s.181). Vəzirlər xassə torpaqlarında kənd təsərrüfatı işlərini təşkil etməli və onlardan vergiləri muntəzəm olaraq toplayaraq, şah xəzinəsinə verməli idilər. Vəzirin sərəncamında yerli maliyyə rəisi – mustoufi olurdu. Vəzir, həmçinin şahın razılığı ilə mübaşiri (təsərrüfat işlərinə baxan adam), təhvildarı (xəzinədarı) və digər məmurları təyin edirdi. Vəzirlərin işinə nəzarət etmək üçün şah onların yanında fəaliyyət göstərən xüsusi məmur - vəqainəvis (salnaməçi) təyin edirdi. Vəqainəvis dövlət idarəçiliyində iştirak etmirdilər, sadəcə olaraq vəzirlərin fəaliyyətinə nəzarət edir və bu haqda saraya məlumat verirdilər.

Səfəvi dövlətində bəzi böyük şəhərlər dağqalar tərəfindən idarə edilirdi. Onlar bəylərbəyliyə deyil, birbaşa şahı tabe idilər. Məsələn, Qəzvin, İsfahan, Kaşan, Tehran, Həmədan, Məşhəd, Kerman, Hörmüz kimi şəhərlər dağqalar tərəfindən idarə edilirdi və bu dağqalar şahı ödənc verirdilər (6, s.885).

Göründüyü kimi, I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvilər dövlətində mərkəzi və yerli inzibati-idarəçilik sistemi daha da təkmilləşmiş, dövlət aparatı möhkəmləndirilmiş, həyata keçirilmiş islahatlar nəticəsində mərkəzdənqaçma meyllərinin qarşısı alınmış və dövlətin əvvəlki qüdrəti bərpa edilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

- 1.İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləm arayi Abbasi. Tehran:1314
- 2.İsgəndər bəy Münşi. Zeyl-i tarix-i aləm arayi Abbasi.Tehran:1317
- 3.Minorsky V.F. Tadhkirat al-Muluk.A Manual of Safavid Administration.Persian Text in Fajsimile. Translation, Jommentary and Explained bu V.F.Minorsky. London:1943
- 4.Tazkirat əl-Müluk.Tehran: 1332
- 5.Fumeni Ə. Tarix-e Gilan. Tehran:1348
- 6.Олеарий А. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер.с немец. П.Барсова. Москва:1870
- 7.Tahir Vahid. Abbasnamə. Arak:1329
- 8.Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Армении и Азербайджане в XVI - начале XIX вв. Ленинград:1949
9. Бабаев К.Хассе (личные земельные владения) Шаха Аббаса I (1587-1629) // «Вестник Московского Университета», Серия XIV. Востоковедение. 1973, № 2

ХИКМЕТ АБДУЛЛАЕВ

*Диссертант кафедры «История стран Азии и Африки»
Бакинского Государственного Университета*

**О ДЕЙСТВИЯХ I ШАХ АББАСА В ОБЛАСТИ
УКРЕПЛЕНИЯ СИСТЕМЫ АДМИНСТРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ**

В настоящей статье исследуется административно-управленческая система в государстве Сефевидов в годы правления шах Аббаса I. На основе средневековых источников, произведений азербайджанских и русских исследователей автор доказывает что, Шах Аббас I в результате проведенных реформ реорганизовал централизованно-управленческой системы и обеспечил временное укрепление Сефевидского государства.

HİKMAT ABDULLAYEV

*Ph.d. candidate at the Chair of the history of Asian and
African countries", Baku State University*

**ABOUT THE ACTIONS CARRIED OUT BY SHAH ABBAS I TO STRENGTHEN
THE ADMINISTRATIVE-MANAQINQ BODY OF THE SEFEVIDES STATE**

In this article examines the administrative management system in the State of Sefevids in the reign of Shah Abbas I based on medieval sources, works of Azerbaijani and Russian researchers, the author proves that Shah Abbas I as a result of the reforms, reorganized the centralized management system and ensure that the temporary strengthening of Sefevid State.

Rəyçilər: t.e.n. G.Qarayeva, t.e.d.İ.M.Məmmədov

BDU, Tarix fakültəsi, "Asiya və Afrika ölkələri tarixi" kafedrasının 22.02.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04).